

М.Ф.Котляр*

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ДАВНЬОРУСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Досліджено структуру давньоруського суспільства IX–XIII ст., його багатокладність, існування в ньому залишків рабовласницького ладу, реліктів ладу родоплемінного та ін. Розглянуто еволюцію суспільства протягом усієї доби існування Давньоруської держави.

Ключові слова: Русь, держава, челядь, колодники, смерди, мужі, бояри, дружинники, князь.

Спільнота Давньої Русі IX–XIII ст. постає на сторінках джерел, головним чином літописних, соціально неоднорідною, у ній співіснували то два, а то й три уклади. Так було майже всюди в Європі. На уламках Римської імперії жили варвари, суспільний лад яких був родоплемінним при наявності общинних стосунків. Існували й рештки рабовласницького ладу. Сусідська громада середньовіччя була кроком уперед у порівнянні з первісногородовою общиною давніх часів. Релікти рабовласництва простежуються в давньоруських писемних пам'ятках, починаючи з XI ст.

Зважаючи на обмеженість свідчень вітчизняних джерел щодо давньоруського суспільства, спробую стисло відтворити його історію.

Челядь. На Русі здавна існувало патріархальне рабство, пережиток родоплемінного ладу. Челядь не брала участі у суспільному житті. Звичайно її не садовили на землю, а використовували в хатньому господарстві, а також для охорони вільних людей, бояр і заможних городян. Поняття «челядин» вперше з'являється в літопису під 912 р., у тексті договору Олега з візантіянами: «Аще украден будет челядинъ рускый, или ускочить или по нужи продан будет, и жаловати начнутъ Русь да покажетъ ся таковое о челядине...»¹. Із тексту зрозуміло, що челядинів на Русі було чимало, вони виглядали в очах літописця буденним явищем. Так само в угоді Русі з Візантією 944 р. читаємо: «Игорь же, утвердивъ миръ с Грѣки, отпусти слы, одарив скорою, и челядью и воскомъ»². Як заміник грошей, срібла, золота й цінностей челядь виступає у розповіді про відвідини княгині Ольги послами візантійського імператора (літописець відносить подію до 955 р.)³.

Термін «челядь» досі викликає суперечки в середовищі істориків. Б.Д.Греков надавав йому широкого значення, зауваживши, що в угодах Русі

* Котляр Микола Федорович – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків та раннього нового часу

E-mail: kij@bk.ru

¹ Повесть временных лет / Подг. текста, перев., статьи и комм. Д.С.Лихачева. – 2-е изд. – Санкт-Петербург, 1999. – С.19.

² Там же. – С.26.

³ Там же. – С.30.

з греками слово «челядин» означало не лише рабів. Можливо, так називали слуг, котрі супроводжували своїх панів у далеких подорожах, серед них бували і раби. Челядь, здається, нерабського стану виступає в «Повчанні» Володимира Мономаха, коли князь розповідає про свій наїзд на мінського князя Гліба: «Изъѣхавом городъ, и не оставихом у него ни челядина, ни скотинь»⁴. На думку Б.Грекова, челяддю у слов'ян називали також хатню прислугу, двірню та захоплених у полон під час нескінченних феодальних війн. Учений уважав, що термін «челядь» у «Правді Руській» охоплював різновиди панської двірні, котра вийшла з патріархальної familia⁵. Поняття «челядь» згадується в пам'ятках давньоруської писемності в XII і навіть у XIII ст. У розпалі феодальних війн доби роздробленості челядь виступає в літописах як головний товар, що його князі захоплювали один в одного, а також як еквівалент вартості. В 1159 р., під час війни між Мстиславичами і Давидовичами, «Мьстиславъ [Ізяславич] же зая товара много Изяслави [Ізяслава Давидовича] дружини, злота и серебра, и челяди, и коний, и скота»⁶.

Колодники, військовополонені неодноразово трапляються на літописних сторінках з кінця X ст. Пригадаймо запозичену Нестором, мабуть, з воїнського епосу напівлегендарну історію: «Иде Володимеръ на Болгары съ Добрынею, съ уемъ своим, [...] и победи болгары. Рече Добрыня Володимеру: “Съглядахъ колодникъ, и суть вси в сапозѣх. Симъ дани намъ не даяти, поидемъ исхати лапотниковъ”»⁷. Літописи згадують колодників упродовж XII і більшої частини XIII ст. Бо полонених перетворювали на челядь у перебігу нескінченних війн доби удільної роздробленості. В кінці київського князювання Ізяслава Мстиславича (1154 р.) він зав'язав контакти із галицьким государем Ярославом Володимировичем. Зустрівшись із ним на полі битви, київський володар опинився у скрутному становищі. Його дружина була нечисленною, а дружинники перед цим захопили багато полонених («боле бо бяшетъ колодникъ его дружинъ»), що позбавило її рухливості й бойових якостей. Ізяславу довелося повернутись до Києва⁸. У багатьох випадках літописці називають разом і колодників і челядь. Під час війни поміж Ростиславичами й Андрієм Боголюбським, якого підтримали Ольговичі, в 1172 р. дружина Мстислава Ростиславича «ударіша на товарѣ [обоз] ихъ, и много колодникъ изъймаша»⁹. Галицько-Волинський літопис засвідчує, що взяття колодників у ворога було буденною справою і тривало принаймні до середини XIII ст.¹⁰

Абсолютну більшість руських людей у середньовіччі становили селяни. Годі й шукати у джерелах розповіді про них, як і про інші масові суспільні прошарки: ремісників, торгівців (купців), звичайних дружинників, збирачів, мисливців тощо. Тому картина суспільства Давньої Русі, намальована нашими літописами, виглядає не тільки обмеженою, а й по суті викривленою. Трудові

⁴ Повесть временных лет. – С.103.

⁵ Греков Б.Д. Киевская Русь. – Москва, 1953. – С.164–171.

⁶ Летопись по Ипатскому списку. – Санкт-Петербург, 1871. – С.344.

⁷ Повесть временных лет. – С.39.

⁸ Летопись по Ипатскому списку. – С.322.

⁹ Там же. – С.369.

¹⁰ Галицько-Волинський літопис / За ред. М.Ф.Котляра. – К., 2002. – С.82–83.

елементи середньовічного суспільства Західної Європи IX–XIII ст. також майже не відображені у писемних пам'ятках.

Мовчазна більшість. Історики школи «Анналів» влучно назвали масу простого народу Європи, насамперед селян, «мовчазною більшістю». Вони й поставили перед собою нелегке завдання – збагнути свідомість і культуру цієї більшості, спосіб життя людей, які становили продуктивну основу суспільства, але були по суті усунутими з історичних джерел. Як писав один із чільних теоретиків «Анналів» Ж. Ле Гофф, така більшість була виключена з історії спочатку середньовічними письменниками і хроністами, котрі зосередили увагу на «сильних світу» тогочасності: монархах, аристократах, духовенстві, освічених людях тощо, а народ виступав в їхніх творах переважно у вигляді бунтівної «черні», позбавленої власного голосу.

Ця німа більшість була викинута з історії і вченими нових часів, котрі довірилися джерелам, створеним освіченими авторами середньовіччя, які на свій лад уявляли людей з вулиці. Безіменні трудівники міста і села були ними позбавлені власного погляду на світ і живились ніби вульгаризованими, спрощеними недоїдками з бенкетного столу інтелектуалів¹¹. Ці суворі слова Ж. Ле Гоффа повною мірою відносяться до картини, створеної нашими джерелами, в більшості літописними, а на їх підставі й істориками давніх і нових часів.

Смерди. При тому, що серед простого народу селяни-смерди чисельно переважали ремісників, промисловців, торгівців, купців та ін., згадки про них у писемних джерелах майже відсутні. А якщо трапляються, то лише принагідно. Жодної закономірності в цих згадках мені не пощастило знайти. З'являються такі пригадування досить пізно, в «Повісті временних літ» з 1096 р. Тоді порушник спокою Руської землі Олег Святославич був покликаний Святополком Ізяславичем і Володимиром Мономахом на народне зібрання, що мало обговорити, як оборонити країну від половецьких ханів. Олег злякався можливого публічного суду над ним самим і досить брутально відповів на запрошення: «Нѣсть мене лѣпо судити епископу ли, игумену, ли смердом». В його очах простий народ був смердами, непотребом, з яким гоноровитий Ярославич не бажав мати справи.

Та інакше дивився на селян-смердів Володимир Всеволодич Мономах. Процитований далі фрагмент «Повісті временних літ» характеризує його ставлення до простих людей, хліборобів, не випадково літописець навів його у співчутливому для переяславського князя контексті. Коли на зібранні з тодішнім київським государем Святополком Ізяславичем (при тому були присутні дружинники обох князів) Володимир закликав до походу в Половецький степ, дружинники Святополка лицемірно заявили, що той похід погубить коней смердів. У відповідь Мономах виголосив палку промову: «Дивно, ми, дружино, оже лошадей жалуете, ею же кто ореть. А сего чему не промыслите, оже то начнетъ орати смердѣ, и приѣхавъ половчинѣ ударить и стрѣлою, а лошадь его поиметь, а в село его ѣхавъ иметь жену его и дѣти его, и все его имѣнье? То лошади жалѣ, а самого не жалѣ ли?»¹². У розповіді про початок походу проти

¹¹ Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. – Москва, 1992. – С.356.

¹² Повесть временных лет. – С.118.

половецьких ханів 1111 р. літописець буквально повторив тільки-но наведену промову Мономаха¹³, що є незвичним для цього джерела. В очах книжника ставлення государя до звичайних людей було пробним каменем, на якому випробовувався будь-який князь.

Термін «смерд» мав переважно негативний, образливий смисл. Епітет «смердий» у зневажливому плані використано галицьким літописцем у розповіді про бунт галицьких бояр проти князя Данила по навалі орд Батия на Русь. Тоді «приидоста [до Данила] Лазорь Домажирець и Иворь Молибожичь, два безаконьника от племени смердьа». Від імені одного з лідерів бунтівних бояр Доброслава вони визнали, що той роздає землі своїм васалам без дозволу князя Данила¹⁴.

Мужі. Суспільна організація східних слов'ян виступає вже в перших літописних розповідях про них, починаючи з 60-х рр. IX ст. Побудована на непевних фольклорних джерелах, напівлегендарна історія прибуття Рюрика на північно-західні землі східноєвропейської рівнини сповіщає: «И прия власть Рюрикъ, и раздая мужемъ своимъ грады, овому Полотескъ, овому Ростовъ, другому Бѣлоозеро»¹⁵. У цьому літописному тексті «мужі» вже відрізняються від маси воїнів Рюрика (адже він роздає їм гради), а сам він, глава держави, яка перебувала у процесі зародження, піднесений над усіма своїми людьми. У Новгородському літопису прихід Рюрика з братами на Русь описаний дещо інакше: «Избрасаша 3 брата с роды своими и пояша со бою дружину многу и предивну, и приидоша к Новугороду»¹⁶. У «Повісті временних літ», поза сумнівом, також ідеться про дружину, адже поняття «мужі» і «дружинники» є синонімами в початкових частинах літописів.

Розповідь про утвердження Олега в Києві продовжена в «Повісті временних літ» словами, що свідчать про розшарування верхівки суспільства і провідну роль князя: «Поиде Олегъ, поимъ воя многи [...] И прия градъ [Смоленськ], и посади мужъ свои [...] И взя Любець, и посади мужи свои» (882 р.)¹⁷. Термін «мужі» утверджується в літописі з часів Рюрика. В описі походу Олега на Царгород 907 р. згадується, що «въ корабли [Олега] по 40 мужъ»¹⁸.

Рюрику наслідував Ігор, йому – Ольга, їй – їхній син Святослав. Держава із самого початку існування мала одноосібного государя. У Древлянській землі, складовій частині цієї держави, в часи Ігоря й Ольги існувало ще кілька місцевих князів, насправді племінних вождів. Це доводиться словами древлянських послів, котрі прибули до Києва незабаром по вбивстві Ігоря й мовили Ользі: «Мужа твоего убихомъ, бяше бо мужъ твой аки волкъ восхищая и грабя, а наши князи добри суть, иже распасли суть Деревьску землю»¹⁹. У відображенні другої війни Ігоря з греками (944 р.) читаємо: «Посла Игорь

¹³ Повесть временных лет. – С.122.

¹⁴ Галицько-Волинський літопис. – С.103.

¹⁵ Повесть временных лет. – С.13.

¹⁶ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова. – Москва; Ленинград, 1950. – С.106.

¹⁷ Повесть временных лет. – С.14.

¹⁸ Там же. – С.17. Поза сумнівом, це були княжі дружинники, принаймні якась їх частина.

¹⁹ Повесть временных лет. – С.27.

мужѣ своя к Роману [імператору]»²⁰. Немає сумнівів у тому, що в обох текстах ідеться про обраних мужів, дружинників і бояр з оточення князя. А от земельна власність мужів у джерелах IX–X ст. зовсім не згадується. Земля тоді була і ще довгий час залишалась у спільній, корпоративній власності правлячої страти, цю власність уособлював київський государ.

Категорії мужів. Соціальна поляризація суспільства на Русі з часом набирала сили. За князювання Ольги (944–964 pp.) літопис уже відзначає різновиди княжих мужів, виразно виділяє їх верхівку не лише в Києві, а й у Дrevлянській землі. Ольга звертається до дrevлян, котрі просили миру, зі словами: «Да аще мя просите? Право, то пришлите мужа нарочить»²¹. Смысл поняття «мужи нарочить» розкриває продовження цих слів: дrevляни посилають до неї «лучшие мужи, иже дерьжаху Деревьску землю»²². З тексту виходить, що «нарочитые» або «лучшие мужи» складали верхівку дrevлянської знаті, котра «держала» землю дrevлян. Слово «держала» свідчить про колективне володіння землею в цій області. Здобувши Іскоростень, Ольга полонених дrevлян «работѣ предасть мужемъ своимъ»²³, тобто в рабство.

Давньоруське суспільство часів Ігоря й Ольги представлене джерелами вже досить стратифікованим. Воно складалось з княжої родини, «лучших» або «нарочитых» мужів (то були княжі дружинники, бояри і різні привілейовані люди, котрі не входили до дружини), селян і городян. За свідченнями літописців, соціальна структура суспільства по Ользі далі ускладнюється, що, зокрема, відбилось у вживанні дефініцій, які вони прикладали до руських людей. Літопис називає мужів її сина Святослава «лѣпшими»: він посилає до грецького імператора «лѣпшие мужи» з пропозицією миру. Ольжин онук Володимир роздає гради «мужамъ добрымъ, смысленымъ и храбрымъ», серед них також виділяються «лучшие»²⁴. Ця тенденція і далі зберігається на сторінках «Повісті».

Біля джерел дружинності. Звичайно, виникнення дружини у слов'ян як соціального прошарку і військового інституту історики відносять до різних часів: від VI до першої половини X ст. Думки дослідників розділились. Т.Василевський даремно, на мій погляд, бачив можливість формування дружин ще в родоплеменному суспільстві. Йому заперечував інший польський історик, Г.Ловмянський, котрий припускав лише гіпотетичну можливість створення дружин у ту добу, та й то не постійних, а хіба що для одноразового набігу на сусідів²⁵. На думку А.А.Горського, інститут дружини був властивий суспільству часів генезису феодальних відносин, а дружинна знать формується вже у часи виникнення ранньофеодального укладу²⁶.

На мою думку, давньоруська дружина була продуктом не стільки кардинальної зміни суспільних стосунків, скільки процесів зародження і розвитку

²⁰ Там же. – С.23.

²¹ Там же. – С.27.

²² Там же. – С.28.

²³ Там же. – С.29.

²⁴ Там же. – С.34, 37, 55.

²⁵ Василевский Т. Организация городской дружины и её роль в формировании славянских государств // Становление раннефеодальных славянских государств. – К., 1972; Ловмянский Г. Основные черты родоплеменного и раннефеодального строя славян // Там же. – С.12.

²⁶ Горский А.А. Древнерусская дружина. – Москва, 1989. – С.18, 35.

державності. У руках князя вона була засобом примусу й управління, стягання данини, захисту власних інтересів і населення країни від ворогів. Матеріали археологічних досліджень свідчать, що найбільш численні контингенти дружинників були зосереджені в ядрі Давньоруської держави, на Середній Наддніпрянщині, що якраз і підкреслює творчу діяльність дружини у справі становлення східнослов'янської державності. Співвідношення дружини з апаратом управління не раз досліджувалось істориками. Воно докладно розглянуто й у книжці А.А.Горського²⁷.

Отже слово «дружина» належить до найдавніших соціально-політичних понять давньоруських джерел і з'являється на сторінках Новгородського першого літопису молодшого ізводу в розповіді про прихід Рюрика з братами до Новгорода під умовним 854 р. Наступна згадка про дружину (на думку О.О.Шахматова, вона належала до Найдавнішого Київського ізводу) міститься в оповіданні Новгородського літопису про прихід Ігоря й Олега до Києва. «Повість временних літ» відносить подію до вельми умовного 882 р.: вони «потаїстася в лодьяхъ, и с малою дружиною излезоста на брегъ»²⁸. У паралельних текстах «Повісті временних літ» слово «дружина» заступають поняття «вся русь» і «вои»²⁹.

«Вои». Термінологія джерел стосовно найменувань давньоруських воїнів чи окремих їх груп залишається неясною. У пам'ятках, що відбивають історію Русі IX–XIII ст., часто трапляється термін «вои». Довгий час історики вважали, що воями в літописах та інших пам'ятках давньоруської писемності називали народне ополчення, на відміну від дружини, члени якої називались начебто «князьими мужами»³⁰. Та проведене П.В.Лукиним спеціальне дослідження цього питання привело його до аргументованого джерелами висновку, що «слово “вои” не було строго визначеним терміном. Воно могло прикладатись до зовсім різних об'єктів: дружини, всього війська, частини війська, навіть найманців»³¹. Галицько-Волинський ізвод при розповіді про воєнні операції Романовичів та їхніх супротивників в абсолютній більшості випадків користується універсальним терміном «вои». Однак джерела містять й інші назви воїнів того часу.

Отроки. Починаючи з часів Ольги, літопис знає як членів княжої дружини ще й отроків. У розповіді про її помсту древлянам за вбитого ними Ігоря серед нечисленних дружинників княгині («мало дружинь») були й отроки. На тризні по Ігорю «повелѣ [княгиня] отрокомъ своимъ служити пред ними»³². А от нищили древлян уже її дружинники. Це начебто наводить на думку про другорядну роль отроків у дружині. П.С.Стефанович вважає отроків княжими

²⁷ Горский А.А. Древнерусская дружина. – С.61.

²⁸ Новгородская первая летопись... – С.107.

²⁹ Повесть временных лет. – С.13–14.

³⁰ Серед літератури нового часу цю думку найбільш категорично висловив І.Я.Фроянов (див.: Фроянов И.Я. Киевская Русь: Очерки социально-политической истории. – Ленинград, 1980. – С.187, 203).

³¹ Лукин П.В. Древнерусские «вои»: IX – начало XII в. // Средневековая Русь. – Т.4. – Москва, 2004. – С.5–58.

³² Там же. – С.28.

військовими слугами, так само, як і гридів³³. Але це не зовсім відповідає свідченням джерел. Значення терміна «отроки» у давньоруських джерелах не досить певне, розмите. У 1015 р. отроки становили частину дружини Бориса Володимировича, а один із них Георгій був улюбленцем Бориса³⁴, отже належав до старшої дружини.

Отроки багато разів згадуються в Галицько-Волинському літопису. З його текстів складається враження, що ті отроки належали до княжого двору, складали особисту охорону государя. У 1231 р., у розпалі боротьби з боярством за Галич і землю, Данило Романович опинився у скрутному становищі. Перед тим джерело розповідає, що одна частина війська була послана ним проти клану бояр Молибоговичів, котрі збиралися вбити його, а інша пішла разом з його братом Васильком до Белза. Заради досягнення драматичного ефекту літописець перебільшує гостроту становища, повідомляючи, що з князем залишилась лише купка воїнів його охорони: «Самому же Данилу [...] оставшюся въ 18 отрокъ вѣрныхъ, и съ Демяномъ тысяцкымъ своимъ»³⁵. Далі князь звертається до скликаного ним віча городян Галича з питанням, чи будуть вони йому вірними в боротьбі з боярами. Від імені присутніх на тому вічі відповідає сотник отроків Микула і висловлює загальну думку: не винищивши бояр, князь не досягне спокою в місті і в країні³⁶.

«Детские». Особливу категорію княжих служилих людей, поряд з отроками, знають джерела, головним чином літописи: «детские». Вони були молодшими дружинниками і також виконували судові обов'язки. Так, вони слідкували за випробуванням обвинувачених вогнем, за що одержували півгривни. У випадках розділу спадщини між членами родини за судовою постановою «детский» виконував цю процедуру. Про це свідчить «Правда Руська». Так само як судовий виконавець «детский» названий в угодах Смоленська з Ригою і Готським берегом 1229 р.³⁷ Багато хто з них належав до заможних людей. У 1175 р., після вбивства змовниками князя Андрія Боголюбського, повсталі розправлялись і з княжими посадниками і тіунами, детьськими і мечниками, «а домы их пограбиша»³⁸.

Дворяни. Слово «дворяни» використовується давньоруськими джерелами у двох сенсах – широкому і вузькому, як позначення певної верстви людей двору. У широкому розумінні дворянами були всі (за винятком високих чинів) належні до двору люди. У вузькому – воїни й міністеріали (слуги). Як писав сучасний історик, «вивчення початкового періоду становлення цієї верстви являє значні труднощі завдяки обмеженій інформації історичних джерел і впливу на її інтерпретацію різних наукових і суспільно-політичних теорій»³⁹.

³³ Стефанович П.С. Бояре, отроки, дружини: военно-политическая элита Руси в X–XI веках. – Москва, 2012. – С.225.

³⁴ Повесть временных лет. – С.59.

³⁵ Галицько-Волинський літопис. – С.94.

³⁶ Там само.

³⁷ Свердлов М.Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. – Ленинград, 1983. – С.205.

³⁸ Полное собрание русских летописей. – Т.1: Лаврентьевская летопись. – Вып.2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. – 2-е изд. – Ленинград, 1927. – Стб.370.

³⁹ Свердлов М.Б. Домонгольская Русь. – Санкт-Петербург, 2003. – С.593.

М.Б.Свердлов пише, що дворяни були вільними служилими людьми. Однак ця думка потребує серйозних джерельних аргументів. Дворяни, котрі разом з городянами Боголюбова розграбували двір князя Андрія Юрійовича в 1174 р., явно належали до числа бідних людей, незадоволених князем і його придворними, ближніми до нього посадовцями. Ю.О.Лимонов вважає дворян слугами, безпосередньо пов'язаними з княжим двором. Він же розглядає їх як людей військових⁴⁰. З цим можна погодитись. Але їх соціальний статус досі залишається невизначеним у науці.

У пізніших північноруських джерелах, починаючи із середини XV ст., слово «дворяни» означає людей, котрі служать князеві з наданого їм в умовне володіння (з умовою відбування військової служби) земельного наділу. На мій погляд, такого роду дворяни існували і в Галицькій землі, принаймні з кінця 30-х рр. XIII ст. У цьому переконує наступний епізод, повіданий Галицько-Волинським ізводом.

Після повернення Данила Романовича з еміграції, коли орди Батия залишили Південно-Західну Русь і рушили на Захід, князь переконався у тому, що великі бояри поводяться в Галицькій землі мов справжні самовладні князі, зокрема, роздають державні землі своїм васалам. Данило послав до одного з них, Доброслава, свого стольника з вимогою пояснити скоєне. «Доброславу же рекшу: “Дахъ има Коломью”; Якову [стольнику Данила] же рекшу ему: “Како можеши безъ повеления княжа отдати ю сима, яко велиции князи дръжатъ ю, сию Коломью на роздавание оружникомъ?”»⁴¹.

У вітчизняній науці здавна дискутували щодо того, яким було феодальне землеволодіння в Давній Русі: вотчинним (безумовним) чи помісним (умовним). Один з найбільших знавців проблеми Л.В.Черепнін писав з цього приводу: «Напевно, бояри і княжі “мужі” служили головним чином з вотчин. У нас немає відомостей (для давньоруських часів – М.К.) про умовні земельні держання типу пізніших помість»⁴². В історіографії закріпилася думка, за якою роздавання князівських (державних) земель служилим людям почалося в середині XV ст., але масового поширення набуло тільки наприкінці того століття⁴³.

Процитовані рядки Літописця Данила Галицького зі словами «държатъ ю, сию Коломью на роздавание оружникомъ» свідчать все ж таки, на мою думку, про існування умовного землеволодіння і землекористування в Галицько-Волинській Русі. З них випливає, що Коломийська волость була поділена на земельні ділянки, які роздавались військовим людям, котрі мусили за них служити своїм князям-сюзеренам. Перед нами типове умовне феодальне володіння – бенефіцій або феоде. Важливо відзначити, що такі феоде звичайно виділялись у порубіжних областях, особливо небезпечних з огляду на можливість ворожих вторгнень. У зв'язку з цим можна пригадати численний проша-рок «слуг войсковых» на українських землях Великого князівства Литовського,

⁴⁰ Лимонов Ю.А. Владимир-Суздальская Русь. – Ленинград, 1987. – С.153.

⁴¹ Галицько-Волинський літопис. – С.103.

⁴² Черепнин Л.В. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности // Пути развития феодализма. – Москва, 1972. – С.161.

⁴³ Див., напр.: Носов Н.Е. О двух тенденциях развития феодального землевладения в Северо-Восточной Руси в XV–XVI вв. – Москва, 1970. – С.4.

яких у XV–XVI ст. також розселяли поблизу кордонів, надаючи їм земельні наділи з обов'язком відбування військової служби. Вони й були дворянами.

Б.О.Рыбаков упевнено твердив, що дворянство на Русі стало масовим явищем уже у XII ст. Він писав про існування на Русі в XII–XIII ст. значного прошарку людей, котрі служили з помість. Свою думку історик пояснював таким чином. Породжений новими умовами життя нижній прошарок феодалів, дворянство, був бідний, економічно пасивний і нестійкий, охочий до землі й селян, зате визначений у соціально-політичних симпатіях. Бо з самого початку, вже своїм народженням, дворянство було поставлене в становище суперника боярства, але суперника слабкого, не впевненого в завтрашньому дні, що жив лише самими княжими милостями. Тому в очах дворян XII–XIII ст. князь був і розумним кормчим і сильним захистом, а боярство жадібним настирливим кривдником. Отже, підсумовував свої думки Б.О.Рыбаков, «рицарственне XII століття висунуло не лише боярство, що перебувало раніше в тіні, а й різноманітне дворянство, яке увібрало в себе і палацових слуг, і воїнів – “детских” або “отроков”, і неспокійних вершників торків та печенігів»⁴⁴.

Логіка історика буквально заворожує, проте, як мені бачиться, він дещо заглибив у часі появу дворянства як масового явища. Все ж таки і Данилові дворяни були радше не правилом, а винятком. Абсолютна більшість землевласників (бояри) служили у XIII ст. із вотчин.

Гриді. Повноправними дружинниками були й гриді. Слово «гридь» означає члена княжої дружини, звідси збірне поняття «гридьба». Під 996 р. Нестор розповідає: «По вся нѣделя устави [Володимир Святославич] на дворѣ в гридьницѣ пирѣ творити, и приходити боляром и гридем, и съцькимъ, и десятицьскимъ, и нарочитымъ мужемъ»⁴⁵. Як писав Б.О.Рыбаков, «знамениті бенкети Володимира, що були своєрідним методом втягнення до дружини, оспівані в билинах у повній відповідності з літописними записами»⁴⁶. Літопис Нестора ставить знак рівності між гридями і дружиною у викладі історії непокори Ярослава Мудрого батькові: «Ярославу же сущю Новѣгородѣ, и уроком дающе Киеву двѣ тысячѣ гривенъ от года до года, а тысячу Новѣгородѣ гридемъ [дружині] раздаваху». Та раптом він перестав платити данину батькові. Володимир обурився і вирішив піти походом на Новгород⁴⁷ (1014 р.).

Термін «гридь» уже для XII ст. був явно пережитковим і трапляється у джерелах надзвичайно рідко, майже виключно у новгородських літописах. Те ж саме можна сказати і про XIII ст. З нечисленних згадок про них створюється враження, що гридями у Новгороді тоді називали не просто княжих дружинників, а привілейовану частину княжого воїнства. Джерела ставлять гридів кінця XII–XIII ст. поряд з огнищанами, заможними людьми, які входили до верхівки феодального суспільства⁴⁸.

Бояри. Дещо пізніше від мужів і дружинників на сторінках «Повісті временних літ» і Новгородського першого літопису з'являються бояри. Вони були

⁴⁴ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII ст. – Москва, 1982. – С.478.

⁴⁵ Повесть временных лет. – С.56.

⁴⁶ Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. – Москва, 1964. – С.51.

⁴⁷ Повесть временных лет. – С.58.

⁴⁸ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). – Т. VI. – Москва, 2000. – С.74.

супутниками Олега під час його нападу на Візантію 907 р. Джерела справляють враження, що бояри вже тоді складали найближче оточення князя, можливо, до них входила якась частина старших дружинників. Князь посилає до імператора людей «великого князя рускаго, от всѣх, иже суть под рукою его свѣтлыхъ и великихъ князь, и его великихъ бояръ»⁴⁹ (текст угоди з греками 912 р.). Чи вкладався якийсь зміст в епітет «великие» щодо інших, крім Олега, князів і бояр? Напевно, ні. Бо в наступному за часом договорі князя Ігоря з Візантією 944 р. читаємо: «великий князь руский и боляре его»⁵⁰. Бояри були визначною групою членів панівної верстви. Поряд з князем називались його бояри. Боярство було неоднорідним із самого початку його формування. У пізніших літописах є згадки, щоправда, нечисленні, що бояри князів стояли вище в суспільстві від бояр їх синів. На таку думку наводить, наприклад, текст Галицько-Волинського літопису під 6719 р.: «Бе бо вои Даниловы болшии и крепльшии, бяше бояре велиции отца его вси у него»⁵¹.

За літописними згадками Х ст. боярство виглядає консолідованим, а джерела ХІ ст. застають його вже диференційованим, розділеним на «великих» і «менших». Існували різні судові штрафи за образу самих бояр і членів їхніх родин. Це доводиться церковним уставом Ярослава Мудрого середини ХІ ст.⁵² Природно, що між великими і меншими боярами могли існувати відносини субвасалітету. Глухі свідчення цього містяться в Київському ХІІ ст. та інших літописах ХІІ–ХІІІ ст.

Зростання боярства як панівної верстви супроводжувалося накопиченням майна, коштовностей, срібла і золота, а пам'ятки писемності ХІІ ст. сповіщають про перетворення бояр у великих і середніх землевласників. Завдяки цьому термін «боярин», що спочатку відносився до знатних і багатих людей, згодом став прикладатися до всієї панівної верстви: членів дружин, і не лише великого князя, а й інших князів, і навіть неслужилої знаті, одним словом, до тих, хто був здатний утримувати чималу кількість добре озброєних і споряджених людей.⁵³ Історик посилається на текст Галицько-Волинського літопису ХІІІ ст., в якому слово «боярин» використано як позначення суспільної верстви, що відрізнялася і від селян, і від міщан: «Вся земля поплена бисть: боярин боярина пленившу, смердъ смерда, градъ града, яко же не оставитися ни единой веси не плѣненѣй»⁵⁴.

Наростання економічної потуги боярства спонукало його виступи проти князів, часом навіть збройні, як неодноразово діялося в Галицько-Волинському князівстві і Новгородській землі⁵⁵. Цей процес набирив сили повсюдно на Русі й підштовхував удільну роздробленість, починаючи з середини ХІІ ст. Все ж таки бояри продовжували залежати від князів і в розпалі роздробленості. Вони

⁴⁹ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). – Т. VI. – С. 18.

⁵⁰ Повесть временных лет. – С. 24.

⁵¹ Галицько-Волинський літопис. – С. 81. Подія відноситься до 1213 р. (див.: Там само. – С. 182). Див. також: *Свердлов М.Б.* Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. – С. 199.

⁵² *Шапов Я.Н.* Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI–XIV вв. – Москва, 1972. – С. 293.

⁵³ *Свердлов М.Б.* Генезис и структура феодального общества... – С. 200.

⁵⁴ Галицько-Волинський літопис. – С. 85.

⁵⁵ Див.: *Котляр М.Ф.* Галицьке боярство проти князів Романовичів // *Археологія*. – Вип. 2. – К., 1999.

дорожили дефініцією «княжий муж», хоч би тому, що перебували під княжим захистом. Перша стаття «Поширеної Руської Правди» передбачала подвійну виру (штраф) і покарання всієї общини (верви), на землі якої вбили княжого мужа, якщо вона не видасть вбивцю (третя стаття «Поширеної Правди»).

«*Старцы градские*». Поряд з боярами у літописах уже з кінця X – початку XI ст. з'являються «старці градські», з яких деякі історики звичайно і починають історію городського боярства.

Досі вчені не дійшли спільної думки щодо походження, діяльності й ролі в суспільстві «старцев градских». На думку В.Й.Ключевського, у розповіді про добу князя Володимира Святославича літопис називає торгову аристократію «нарочитими мужами», а десяцьких, соцьких та інших міських чиновників – «старцами градскими» або «старійшинами над усім градом». Ця військово-правляча старшина вийшла з купецтва⁵⁶. Іншої позиції дотримувався С.В.Юшков. На його погляд, старці градські були землевласниками (насамперед боярами), тому кияни, чернігівці та ін. старці були не купцями і промисловцями, а місцевими феодалами, котрі зміцнились під захистом міста і жили у своїх міських дворах⁵⁷. Б.Д.Греков уважав тих старців особливим різновидом знаті. На його думку, вони могли бути земськими боярами⁵⁸.

«Градские старцы» згадані в літописі лише п'ять разів. Усі згадки відносяться до часів Володимира Святославича. Уперше про них мовиться в «Повісті временних літ» під 983 р. у драматичній розповіді про вбивство киянами-язичниками двох варягів-християн. Тоді громада вирішила принести людську жертву язичницьким богам: «И реша старци и боляре: “Мечемъ жребий на отрока и девицу; на него же падеть, того и зарѣжемъ богомъ”»⁵⁹.

Разом із боярами старці градські згадуються літописцем і в наступних трьох випадках. Під 987 р. (дата, як і попередні, неточна) ідеться про залучення їх до найважливішої справи прийняття християнства: «Созва Володимеръ боляры своя и старци градскиѣ, и рече имъ: “Се приходиша ко мнѣ болгаре, рѣкуще: Прими законъ нашъ”». Далі до князя завітали послі від «німців» – християн західного обряду, іудеїв і греків. Бояри і старці порадили князеві послати довірених людей до країн, звідкіля приходили послі, й ознайомитись з їхньою божою службою⁶⁰. Літописна оповідь про освячення Десятинної церкви підсумовується такими словами: «И створи [князь] праздникъ великъ в тѣ день боляромъ и старцемъ градским, и убогим раздая имѣнье много»⁶¹. Нарешті, під 996 р. у «Повісті» вміщено повчальну історію про те, як Володимир Святославич вирішив було відмінити віри за вбивство і почав страчувати вбивць. Але «рѣша епископи и старци: “Рать многа, оже вира, то на оружьи и на коних буди”»⁶².

⁵⁶ Ключевский В.О. Боярская дума Древней Руси. – Петроград, 1919. – С.24–28.

⁵⁷ Юшков С.В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. – Москва; Ленинград, 1939. – С.143.

⁵⁸ Греков Б.Д. Киевская Русь. – С.126.

⁵⁹ Повесть временных лет. – С.38.

⁶⁰ Там же. – С.48.

⁶¹ Там же. – С.55.

⁶² Там же. – С.56.

В.Й.Ключевський припустив, що Володимир Святославич, котрий виріс у Новгороді Великому і добре знав міські порядки, приблизив до себе городську старшину, щоб спиратися на них у скрутну мить. Тому і в Києві князь зробив ставку на старців градських, що були кимось на зразок земських бояр⁶³. Розглянувши наведені контексти, М.М.Тихомиров дав власне пояснення своєрідного феномену «старцев градских». Це поняття зустрічається насамперед у старшому від літопису слові про те, «како крестися [Володимир], возмья Корсунь». У тому «Слові» вміщена запозичена літописом фраза «Созва Володимеръ боляры св оя и старци градъскиѣ»⁶⁴. Цей літературний термін і був використаний літописцями. Не випадково у деяких списках «Повісті» замість «старцев градских» бачимо «старцев людских», представників міського населення, в середовищі якого народжувалась власна знать, «нарочитые люди» или «нарочитая чадь», що протиставлялась простою «чади». Отже, зробив висновок М.Тихомиров, «старцы градские» є терміном, характерним для «Повісті», і він трапляється лише у текстах, пов'язаних із діяльністю Володимира⁶⁵. Відсутність згадок про старців градських у літописах постволодимирової пори свідчить про те, що їх почали називати мужами, боярами тощо.

Дружина і дружинники. Слова про світлих і великих князів і бояр з дипломатичних угод Русі з Візантією X ст. не викликають довіри істориків ще й тому, що тексти тих угод були перекладені з грецької на початку XII ст. Перекладач явно користувався звичними для нього поняттями свого часу. Інакше виглядає справа із використанням у літописі слова «дружина». Хоча дружина при руському князі з'являється принаймні в IX ст., за Аскольда, джерельні звістки про неї починаються в давньоруських літописах з часів появи Олега в Києві близько 882 р. Уже з перших згадок дружини в літописах зрозуміло, що вже за Олега вона набирає великого значення. А от свідчення про стосунки князя з дружинниками в літописах беруть початок із часів Ігоря, після 912 р.

У перебігу другого походу Ігоря на Візантію 944 р. сталася битва: «Русь же възратишася къ дъружине своей къ вечеру», як свідчить літописець. Можливо, в цьому тексті йшлося про дружинний табір, ставку князя: він «созва дружину и нача думати» з приводу пропозиції імператора укласти мир. Дружинники порадили князеві взяти запропоновані греками золоті паволоки й не воювати з ними, і «послуша ихъ Игорь»⁶⁶. По суті, дружина вирішує питання війни і миру в малоконсолідованій державі Ігоря. В.І.Сергеевич влучно зауважив, що «дружині не можна наказувати, її слід переконувати»⁶⁷. Так буде ще більше від півстоліття, до встановлення ранньофеодальної монархії на Русі в останні роки князювання Володимира Святославича.

Ігор виглядає в джерелах особливо залежним від дружинників князем. Об'єктивно це свідчить про те, що за нього державна влада не була ще

⁶³ Ключевский В.О. Боярская дума Древней Руси. – С.29.

⁶⁴ Никольский Н.К. Материалы для истории древнерусской духовной письменности. – Санкт-Петербург, 1907. – С.8.

⁶⁵ Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – Москва, 1956. – С.160.

⁶⁶ Повесть временных лет. – С.23.

⁶⁷ Сергеевич В.И. Русские юридические древности. – Т.1: Территория и население. – Санкт-Петербург, 1890. – С.305.

достатньо сильною й організованою, а сам князь не користувався авторитетом серед своїх дружинників, на відміну від попередника Олега і наступниці Ольги. Ігор слухається дружину в усьому. І не лише у важливій державній справі – укладенні миру з Візантійською імперією.

Восени того року дружина умовляє Ігоря піти за даниною у Древлянську землю: «Поиди, княже, с нами в дань, да и ты добудешь, и мы. И послуша ихъ Игорьъ». Вираз «и послуша ихъ Игорьъ» сумним рефреном супроводжує державну діяльність цього князя і, врешті решт, визначає його трагічну долю⁶⁸. Похід закінчується смертю Ігоря і частини його дружинників («деревлене убиша Игоря и дружину его: бѣ бо ихъ мало»)⁶⁹.

Руські государі другої половини X ст. – Святослав Ігоревич і його син Володимир – відображені в літописі як справжні дружинні князі, котрі шанують свою дружину і рахуються з нею. Це при тому, що обидва володіли сильним і незалежним характером. Таким виглядає Святослав у оповіді «Повісті» за 964 р. про початки його князювання (коли він перейняв владу від матері Ольги). Дружинники у всьому слухаються свого государя, та й він цінує їх. На умовляння Ольги хреститися Святослав з бентежністю відповідає: «“Како азъ хочю инъ законъ прияти единъ? А дружина моа сему смѣтися начнуть!”. Она же рече ему: “Аще ты крестишися, вси имуть тоже створити!”. Он же не послуша матере»⁷⁰. Можливо, Святослав Ігоревич не розумів важливості прилучення до універсальної світової релігії, як це розуміла його державна матір... Але й якщо зрозумів би, то все одно не міг би зважитися здійснити такий важливий крок без ради зі своєю дружиною, – певна річ, з її верхівкою, бо дружина тоді вже була відчутно розширеною.

Літописці велемовно розповідають про увагу і любов Володимира Святославича до своєї дружини. Колоритно описуючи учти, що їх влаштовував князь у своїй гридниці, Нестор пише: «Егда же подъпьяхуться [дружинники], начьняхуть роптати на князь, глаголюще: “Зло есть нашим головамъ: да намъ ясти деревянными лъжицами, а не серебряными”. Се слышавъ Володимеръ, повелѣ исковати лжицѣ серебряны ясти дружинѣ, рек сице, яко: “Сребромъ и златом не имам налѣсти дружины, а дружиною налѣзу сребро и злато, якоже дѣдъ мой и отецъ мой доискася дружиною злата и сребра”»⁷¹.

Імовірно, літописець вписав у свій текст уривок дружинного фольклору, мабуть, якоїсь пісні, що нею воїни оспівували свого пана, не забуваючи при тому про себе. Навряд чи подібна історія відбувалася в дійсності, як у стосунках Володимира з дружиною, так і його попередників. Для сучасного історика є важливою донесена джерелом суспільна думка, за якою князь із дружиною складали немовби єдине ціле. Вона йде від прадавніх часів, з тієї пори, коли князі обзаводились постійними збройними загонами. Відносини між князем і дружиною могли бути й службові, й неформальні, теплі, вона поділяла успіхи й невдачі князя. Адже «дружина – головна підпора княжої власті, і йому,

⁶⁸ Повесть временных лет. – С.26.

⁶⁹ Там же. – С.27.

⁷⁰ Там же. – С.30.

⁷¹ Там же. – С.56.

окрім дружини, властиво нема на кого покластись. Тому радитися з дружиною, тримати її в курсі своїх планів, цього вимагали не тільки амбіція або інтереси дружини, але й інтерес самого князя»⁷².

Дружина – не лише давньоруське чи слов'янське явище. У західноєвропейському середньовіччі дружинникам відповідають рицарі, що складали загони добірних воїнів короля, герцога, графа тощо. Вони звичайно були важкоозброєними, закутими у броню вершниками. Перші серед них становили ближнє коло сюзерена, якась частина рицарів була його радниками й адміністраторами. Рицарів, так само, як дружинників, було небагато (дружини навіть головних руських князів складались з кількох сотень воїнів). Збільшити їхню кількість було непросто, адже озброєння й добрі коні коштували дорого, крім того, дружинники, як і рицарі, повинні були володіти видатними бойовими якостями. Як писав дослідник цієї теми, вже у X ст. на Заході розвинулась і стабілізувалась «культура і самосвідомість професіоналів ратної справи, що складались, як правило, з вільних людей»⁷³. Це саме можна сказати й про давньоруських дружинників, особливо кращих – старших, «передних мужей». Вони належали до верхів суспільства. Мені не відомі свідчення джерел про дружинників, які не були б вільними людьми. Високим гімном дружинникам і дружинності є слова Нестора: «Бѣ бо Володимерь любя дружину, и с ними думая о строи земленѣмъ, и о ратехъ, и о уставѣ земленѣмъ»⁷⁴.

Свій пік дружинність пережила в добу Володимира Святославича. У літописних розповідях про князювання його сина Ярослава дружина відіграє переважно воєнну роль. Ярославу теж до часу доводилось рахуватися зі своїми дружинниками, і не лише на полі битви. Розповідаючи про його вокняжіння у Києві, Нестор не забуває згадати про тих, хто забезпечив йому перемогу: «Ярославъ же сѣде Кыевѣ, утеръ пота с дружиною своею, показавъ побѣду и трудъ великъ»⁷⁵.

«Повість временних літ» в описах подій першої половини XI ст., слідом за фольклорною традицією й відаючи данину громадській думці (у якій так багато значила традиція взагалі), продовжує оспівувати любов князя до дружини як найвищу чесноту. Брата Ярослава, тмутороканського, а далі чернігівського князя Мстислава, джерела зображують останнім дружинним государем. У посмертному панегірику Мстиславу мовиться, що він «любяше дружину по велику»⁷⁶, тоді як в розлогій посмертній похвалі Ярославу підноситься мудрість князя, але ні словом не згадано його дружину. Наставали нові часи.

Історики встановили, що в часи Ярослава дружина і дружинність як дійові фактори соціально-політичного життя втрачали позиції в суспільстві. Це відзначено О.Є.Пресняковим при вивченні пам'яток давньоруського права. Він помітив, що у найдавнішій частині «Руської Правди» збереглися риси дружинного права, але вони опинились на другому плані тому, що новгородцям пощастило добитись від князя захисту проти сваволі дружинників. «Якщо це

⁷² Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – Л., 1905. – С.227–228.

⁷³ Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства. – Москва, 1987. – С.339.

⁷⁴ Повесть временных лет. – С.56.

⁷⁵ Там же. – С.64.

⁷⁶ Там же. – С.66.

так, – підсумував свої спостереження вчений, – то князівська влада вперше за Ярослава спочатку на новгородському ґрунті одержує характер урядової влади і князь із “начальника дружини” робиться “земською владою”⁷⁷, отже владою для всього народу, а не виразником інтересів самої дружини, як це було раніше.

Все ж таки дружина продовжувала посідати помітне місце в давньоруському суспільстві й після часів Володимира Святославича і Ярослава. Та сказане не означає, що держава й у XI–XII ст. зберігала дружинну форму управління. Сама дружина все більше розшаровується, з неї виділяється боярство. В літописах кінця X – початку XI ст. дружинники виступають також під загальним найменням «гриді». Пригадаємо знамените місце «Повісті» Нестора про банкети Володимира Святославича під 996 р.: «По вся неделя устави [Володимир] на дворѣ в гридьнищѣ пирь творити, и приходить бояром, и гридем, и съцьскимъ, и десяцьским, и нарочитымъ мужем»⁷⁸. Однорідною виглядає і дружина Ярослава років перебування його у Новгороді: «Ярославу же сущю Новѣгородѣ, и уроком дающю Киеву двѣ тысячѣ гривенъ от года до года, а тысячу Новѣгородѣ гридемъ раздаваху»⁷⁹.

Літописи пізнішого часу, другої половини XII–XIII ст., розрізняють старших і молодших дружинників, отроків, детських та ін. Це свідчить про поглиблення стратифікації дружини. Разом із тим у літописах, переважно у новгородських, зберігається й термін «гриді», але здебільшого вже для позначення верхівки дружинників. Під 1166 р. Новгородський перший літопис занотував: «Приде Ростиславъ [Мстиславич] ис Києва на Луки и позва новгородьце на порядъ: огнищане, гридь, купцѣ вячьшее»⁸⁰. А в 1195 р. владимиро-суздальський великий князь Всеволод Юрійович закликав новгородців у похід на Чернігів, «на Ярослава и на все Ольгово племѣ [...] Идоша съ княземъ Ярославъмъ [Володимировичем] огнищане и гридьба и купци»⁸¹. Обидва рази гриді згадуються новгородським книжником у колі заможних людей: більших купців і огнищан, котрі були багатими громадянами Новгорода. Напевно, частина тих гридів належала до дружинної верхівки.

Із XII ст. дружина перестає бути єдиною правлячою структурою, відтоді останню складає лише її верхівка. А зародження протягом другої половини XI–XII ст. індивідуального феодалного землеволодіння висунуло на перший план нову соціальну верству: земельну аристократію з числа все тих же старших дружинників, боярства і частини старої племінної знаті, котра зуміла перетворитися на бояр і увійти до дружини.

Поступово переростаючи на феодалну знать, дружинна верхівка продовжувала відігравати чималу роль і в соціально-політичному житті Давньоруської держави XII–XIII ст. З неї виходили адміністратори й радники князя. Напередодні походу проти половців 1103 р. «сѣде Святополкъ с своею

⁷⁷ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси: Очерки по истории X–XII ст.: Лекции по русской истории: Киевская Русь. – Москва, 1993. – С.370.

⁷⁸ Повесть временных лет. – С.56.

⁷⁹ Там же. – С.58.

⁸⁰ Новгородская первая летопись... – С.32.

⁸¹ Там же. – С.42.

дружиною, а Володимиръ с своею в единомъ шатрѣ. И почаша думати» про майбутню війну з кочовиками⁸². Зрозуміло, що в джерелі йшлося про старшу дружину. А Мономах у «Повчанні» розповідає про повсякденне життя руського князя, його сповнений турбот день і згадує про своїх радників: «сѣдше думати с дружиною...» – так само, з її верхівкою⁸³.

Таким виглядає давньоруське суспільство на сторінках літописів та інших писемних пам'яток IX–XIII ст.

⁸² Повесть временных лет. – С.117–118.

⁸³ Там же. – С.102.

Author in this article researches the structure of old-Rus' society of 9–13th centuries, its multiform structure, the remains of slaveholding system, relicts of tribal organisation etc. Moreover, covered the evolution of society during all period of old-Rus' State.

Keywords: Rus', state, servants, convicts, smerds, husbands, boyars, druzhyna, prince.

